

Нечуй. Немов. Небач (уривок)

Петро Яценко

Увага, ви читаєте ознайомчий фрагмент тексту. Будь ласка, придбайте повний текст.

Розділ I. Механічне серце

1861, Львів

У вітряний похмурий день, четвертого листопада, до щойно побудованого львівського вокзалу першим потягом із Перемишля прибув пан у дорогому сюртуку, краватці— метелику та картатих штанях. Його права рука з щеними пальцями лежала на руків'ї цїпка, зробленому як позолочена голова шимпанзе, а лівою пан притримував капелюха, коли сходив на перон.

Поїзд зустрічав оркестр та міські чиновники. Гіркуватий дим та гаряча пара з локомотива линули вгору, під металеве склепіння з блискучими заклепками. Пан усміхнувся міським урядникам, скинувши капелюха, але ні з ким не заводив розмови і скоро загубився в натовпі, що вітав початок залізничного руху.

За чверть години пан уже їхав у електричному кебі, в якому водій сидів високо й позаду салону, а пасажирів відкривалася чудова панорама міського життя: ще здалеку привертав увагу дирижабль, що висів просто над центральною площею, і до якого вряди-годи курсувала екскурсійна плетена гондола. На бруківці впереміш рухалися важкі кінні повозки із ринковим крамом, віслюки тягнули таратайки, навантажені буряками й морквою, значно рідше траплялися масивні парові екіпажі, що везли заможну публіку, або ж поліційні самоходки, в яких, навпаки, тільки водій мав відносний комфорт, а решта охоронців порядку мали звисати над дорогою, ухопившись за спеціальне поруччя.

Навколо готелю "Жорж" чатували носії багажу: геть усі інваліди воєн, яким коштом цісарського уряду було даровано механічні протези. Із латунними руками, які вони натирали, немов лицарські обладунки, — до блиску, рипучими механічними ногами, на візках, що рухалися під дією трибів та пружин, носії підсувалися до чергового можливого клієнта, що розраховувався із візницею та мав намір оселитися в готелі.

Пан, що прибув із Заходу, поглянув у їхні очі: у когось були сірі, у когось — майже безколірні, у когось — густі й карі, мов свіжий чай, а в когось одне око було застигле, скам'яніле, немов побачило щось таке, від чого неможливо було відірватися. У пана зовсім не було багажу, але він кинув кожному з носіїв по монеті, і вони мовчки проводжали його до дверей готелю, рухаючись слідом, немов почесний ескорт.

У "Жоржі" на пана чекали. Поштивий служка на рецепції вклонився та проводив прибульця до ліфта, що зовні був увесь у заклепках, лишень значно менших, ніж на

опорах нового залізничного вокзалу. На третьому поверсі служба відчинив двері кабіни, оббиті зсередини дутою червоною шкірою, і пан опинився в просторій залі, до якої денне світло потрапляло крізь засклену стелю. Назустріч йому з-за столу підвелися двоє інших багато вбраних чоловіків, і всі навзаєм вклонилися:

— На цей раз пан із Заходу прибув вчасно, — сказав пан із азійськими рисами обличчя, але теж убраний по-євро— пейськи: поверх сорочки мав камізельку, а на шиї модну хустку.

— Технічний прогрес просувається швидше, ніж можна було уявити, — відказав на таке не надто чемне привітання новоприбулий. — Шлях з Берліна до Відня забрав лише шість годин. Ще два роки тому слід було торохкотіти три дні!

— Епоха механіки! — подав голос третій пан. Він був із широкою бородою, мав прямий ніс із легкою горбинкою, а з камізельки йому опускався до кишені золотий годинниковий ланцюжок. Очі пана були глибоко синіми, немов морозяне небо Півночі. Від того погляд його здавався холодним, хоча дивним чином вабив. — Пара рухає світом. Дирижабль летить до Нового Йорка за три доби! Подумати тільки! Пароплав ішов туди два тижні!

— Ваша правда, панове, цікаві часи, — сухо сказав чоловік зі Сходу та підсунув стільця до столика, за яким товариство засідало. На столику було три бокали та пляшка шампанського у срібному відерку з льодом.

Раптом над ними промайнула тінь, і всі троє позадирали голови. Крізь дахові вікна легко було помітити силует великого шуліки, що кружляв над містом.

— Шуліка — це вражає і наводить ляк! — засміявся пан із Півночі. — Мені видається, він спостерігає за нами!

— Подейкують, дух старого Темуджина випорпав руку із вічної мерзлоти та передає всім вітання, — сказав пан зі Сходу.

— Останнім часом знов підводить голову всіляка чортівня, — завважив пан із Заходу. — Ви чули? Галицькі опирі знов шукають, де прилаштувати свої грішні душі. Бажано безкоштовно та гуртом.

— А що сталося з їх попереднім помешканням? — спитав пан зі Сходу.

— Господар, як водиться, сам переселився в кращий світ. Кажуть, опирі тепер сидять під землею, пиячать та страшенно вередують.

— Коли душа не тримається тіла, то й характер псується, — погладив свою бороду чоловік із Півночі. — А зіпсуті характери спричиняють непорозуміння, які виливаються у суперечки, конфлікти, бійки та навіть війни.

— Невже ви вірите, пане, що знов розпочнеться війна між Північчю, Заходом та Сходом? — з награним здивуванням запитав чоловік із Заходу і раптом щосили вперіщив пана зі Сходу по чолі своїм ціпком. Пан зі Сходу заточився й упав, перекинув столика. Шматки битого скла та колотої криги розлетілися підлогою.

Негайно пан з Півночі дістав з-за пазухи невелику сокирку й ударив нею пана із Заходу в груди, від чого на сюртук та камізельку того бризнула кров, а сам пан відразу обм'як та сів долі. Переляканий служба, що мав догоджати панам, прошигнув попід

стілкою та вискочив геть із зали.

Цієї миті гримнув постріл: пан зі Сходу, лежачи в уламках скла та льоду, тримав у руці маленького револьвера. Куля пробила піджак пана з Півночі там, де серце, і він тяжко впав долілиць, перекидаючи стільці.

Пан зі Сходу вмочив пальці у кров з рани на чолі, поглянув на них та знову знепритомнів. Пан із Заходу, сидючи на мармуровій долівці, спробував підвестися, спираючись на свого ціпка, але не зміг. Тоді поглянув у рубінові очі мавпи на руків'ї:

— Ось так усе й буде: знову всі розійдуться без переможця!

Пан зі Сходу ще подавав ознаки життя, хоч і стікав кров'ю: судомно хапав повітря та намагався затулити долонею рану. Пан із Півночі лежав долілиць нерухомо, лише на його правиці посмикувався безіменний палець із великою каблучкою, прикрашеною зеленкавим діамантом.

— Нашим душам теж би придалося десь сховатися, — сказав чоловік із Заходу. — Невже в пальцях?

Шуліка, що кружляв у небі над Львовом, усе це добре бачив. Він чув, як грали на Ринку вуличні музики, що невтомно крутили ручки своїх катеринок та дмухали в мідні труби. Він навіть завважив, як добре вбраний міщанин залицявся до панянки в модному капелюшкові, що закликала заходити до крамниці солодошів. Він узяв її руку, аби поцілувати, але раптом відсахнувся: під білою рукавичкою був холодний метал.

1844, Київська губернія

Ранньої осені 1844 року, коли сонце таки пірнуло за чорний обрій (а видавалося, що так і не впаде, затримається надовго), попід Корсунем, з'їхавши на запилене узбіччя, зупинилася валка важких возів — маж. У кожний було запряжено по двоє або по четверо волів, які, зупинившись, зітхали, аж ніби стогнучи. Сьогодні вони подолали понад сотню верст і мали подолати ще стільки ж гаком завтра, аби доставити вантаж лящів, судака та стерляді, лискучої спритної шуки та банькатих чорноморських бичків — кожен розміром як обсмажене курча — до Києва на торго— висько. Чумаки поскидали свої сірі від пороху сорочки, під якими ховали круто прокопчені тіла, знімали упряж із зажурених волів, плескали їх дружньо по м'яких боках, зганяючи хмари мух, давали пастися, кидали ячмінь. Чумаки були приземкуваті, міцно збудовані, мали великі долоні з короткими пальцями та майже чорну шкіру. На обличчях білили висушені, мов сіно, вуса та білки очей зі зморшками усмішок. Вряди-годи блискали ряди зубів, жовтих від тютюну. Чумаки спокійно порядкували, облаштовуючи нашвидкуруч табір. Один розкладав вогнище із сухостою. Другий викидав із діжки слизьких рибин зі зляканими очима, і вони негайно вкривалися порохом на узбіччі, начеб шаром борошна. Невдовзі мала бути вечерея, а ще вдосвіта після нетривалого сну чумаки планували вирушити далі.

Один із них — меткий, жилавий, із випнутими вилицями та зосередженим поглядом — дістав з воза ослінчика та поставив біля вола з поламаним рогом. Чумака зняв з тварини велике рядно, що було вчеплене до упряжі простими дерев'яними застібками, і під ним стало видно великого просмоленого корка, яким крутий бік вола був

закоркований, наче велетенська діжа. Чумак обережно витяг його та обтер ганчіркою, тоді запалив від вогню, що розгорався, смолоскип та зазирнув усередину вола. Там побачив малі й великі шестірні, обляпані мастилом, які тепер, коли віл пасся, майже не рухалися і ледь поблискували. Під шкірою вола був начеб великий годинниковий механізм, що ніяк не заважав тварині, а можливо, був призначений допомогти їй у важкій нелюдській праці.

Побратими завели повільно "Новий край" натри голоси:

Як спочине день.

Як ніч розіллється,

Підемо в новий край,

У новий край, де печалі нема,

Де журба сміється.

Журба сміється.

Як лелеки у вирій,

Минаючи бурі,

Так і ми у новий край.

Новий край, де старий козак

Люльку курить.

Люльку курить...

Чумак узяв відро з густим чорним дьогтем для змащування осей і трав'яним пензликом похляпав на механізм.

— Та ти хоч все залий, Охріме, до Києва як до неба рачки! — крикнули йому від вогнища, де жадібні язики полум'я вже жваво лизали чорний казан.

— А я й не беруся, — розважливо відказав Охрім, закорковуючи назад свого вола. — У Стеблеві є один старий священик. Він зробить.

— Ага, бісів повиганяє, — від товариства біля вогнища лине щирий регіт.

— Уже й отаман згоду дав, — навіть на секунду не знічується Охрим. — їдемо зрання, тут і десяти верст немає.

— Та тут усі двадцять, небораче! — і знову регіт.

Повечерявши юшкою, чоловіки послули, лише вартовий довго вдивлявся у небо, а тоді й сам запозіхав і прихилився спиною до верби. Воли паслися, а небо вдалині над обрієм ніби сивіло далеким невловимим світлом. Коли котрийсь із волів піднімав свою велику голову від пасовиська, в його зіницях теж відблискував той вогонь.

***

Пан Головінський був надзвичайно лютий, вистрибнув з брички, сильно відштовхнувшись руками, аж похитнулася, за ним на землю важко скочило двоє гайдучків-служок. Шаблі метлялися й били їх по холошах. Зір пана Головінського звузився і вихоплював із довколишньої природної пишноти тільки фрагменти на шляху: ось зарості пахучого козолисту, гострий носак його чобота приминає незвично велику квітку конюшини, чавить, розбиває мурашник, занурюється майже цілком у придорожній пил. Позаду чути, як важко сопуть гайдучки, ледь встигаючи за паном.

Ось церковна стіна, ледь похилий тин, криниця з дашком, перед ним виростає священицький дім, так подібний на звичайну сільську хату, врозтіч летять кури, старша жінка відірвалася від прання, глядить стривожено. Пан Головінський висадив двері, здійнявши куряву в сінях, і побачив сутінкову кімнату, де сидів на лаві десяток дітей, а перед ними завмер у напіврусі сільський священик отець Симеон. Поруч із ним — саморобна дошка, де накреслено крейдою алфавіт. З маленьких вікон світлиці струменіло приглушене світло.

Пан Головінський побачив свою руку із задертим рукавом сірого піджака та свій кривий вказівний палець, що тицяє в переляканих дітей, які скочили на ноги й виструнчилися:

— Nie pozwalam tutaj szkolenia!! — пан перекидає дошку і підскакує до Симеона:

— Jeśli pan ksiądz nauczy tych chłopów, to ja pójdzie do pracy w pole, i pan również pójdzie! — кричить він в обличчя священикові, аж той мружиться. — Teraz zabieram wszystkich do pracy na manufakturę!

Усі повиходили надвір: Симеон із жалюгідною бородою, нянька Мотря разом із малими Амвросієм та Анною, що їм рано ще було до школи. З майстерні, витираючи руки від мазути, пришкандибав босий дід Стех — високий безбородий чоловік з розкуйовдженим сивим волоссям.

Гайдучки повели дітей: ті озиралися, гляділи темними очима, зосереджені. Стискали в руках зошити й олівці.

— Семене, чого ж ти не кажеш, що там наш⁹! — з-за хати вибігла висока струнка жінка в довгій спідниці та кольоровій хустці. — Іване, ти куди?!

— На мануфактуру! — закричав невисокий хлопець із сірими очима, — з Марком і Пасткою, і з Васильком!.. — і обійняв їх.

— Хай іде, як хоче, — сказав Симеон, — до вечері вернеться. Хвалити Господа, не мусимо на пана працювати.

Десь у небі завис і виспігував жайвір. Піхви шабель гайдучків рівномірно билися до холош їхніх підкованих черевиків. Іван ішов, тримаючись за руки з Марком і Пасткою, та милувався, як виграє на мідних начищених гудзиках гайдучків світло.

— К-коли господь наш Ісус Христос розламав хлібину і подав її людям побіля Галілейського озера, то що зробив наш Господь? — отець Симеон змовк і обвів поглядом строкатих селян у святковому вбранні. Довгі фрази давалися отцеві важко, і про це знали всі. — Господь наш подарував людям свій хліб, ч-чудесним чином благословив його. І коли зараз Господь є з нами, ч-чи ж не може він так благословити інші дари у наш час? Ч-чи прогрес механічної науки є частиною промислу божого? Ч-чи божої ласки сповнені нові механізми й прилади, що ними рухає гаряча пара? — риторично запитував батько Івана з вівтаря й дивився на притихлий гурт селян та селянок. Було чути, як гуде бджола, повзаючи по шибці. Насолодившись своєю владою оповідача, батюшка продовжив: — У розділі п'ятому від Матвія написано: "Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть". Блаженні голодні! Блаженні спраглі до правди! — це сказано про всіх нас, бо що таке голод, як не голод до науки?

Що таке спрага, як не спраглисть до знання! Ось про які голод та спрагу говорить Ісус! І він благословляє нас нате, щоби пара — всюдисуща, наче Дух Святий — молола наше зерно, розпилювала деревину на тартаку, давала нам воду в посуху й помагала обробляти наші поля. Господь милостивий благословив для нас цю силу, аби йшли дорогою до праведного життя, праведної мислі во ім'я Отця й Сина і Святого Духа!

***

Мати повклала спати молодших дітей і сама накрилася свиткою на долівці, поставила свічник поруч з Іваном. Він тримав у руках фоліант "четьї-мінеї" — житія святих великомучеників.

— Читай мені, синку, читай, голубчику.

"Святий Іуст, римлянин родом, був воїном, — почав Іван. — Йому було чудесне видіння: у небі явився великий хрест, наче з кришталю. Іуст повірив у Христа і роздав усе, що мав, убогим. За наказом ігемона Магненція його схвачено, і перетерпів святий Іуст великі муки: йому в руки забивано гвіздки, а очі викушено щипцями. Після цього святого Іуста оддали вогню, і він помер, та люди бачили, що його волосся навіть не опалилося", — Іван позіхнув. Побачив, що мати вже спить. У дальшому кутку кімнати сопіла нянька Мотря. Іван вислизнув з-під своєї накривки та навшпиньки прокрався до сіней. Вискочив надвір, там було темно, хоч в око стріль. Тільки з-під дверей до батькової майстерні падала жовта смужка світла.

Іван пошкрібся в двері, наче миша, і почув за ними рух, але двері не відчинилися. Тоді Іван легенько постукав — не було відповіді. Він постукав сильніше:

— Іван? Іди с-спати, бо різки дам!

— Я тільки хотів спитати...

— Що ти хотів? — батько стояв на порозі в робочому фартуху та з обценьками за поясом. За його спиною Іван краєм ока помітив численні стелажі з інструментами, верстат та діда Стеха, що колупався в ньому:

— Парові машини — то від дідька! — вигукнув. — Вони на мануфактурі, я бачив! Вони забрали Васька, Марка і Пастку!

— Ото дурне, — сказав батько, — м-машини — то від Господа. Вони врятують н-нас від в-важкої п-праці.

— Тату, а можна зробить чесну машину?

— Яку?!

— Яка би робила все справедливим!

— Н-навчися арихметики с-спочатку, бевзю малий, — і двері перед носом Івана зачинилися. Постоявши хвилю, Іван уперся ногами в стіну та з крехтанням підпер двері великою старою скринею, в якій зазвичай неслися кури.

* * *

— Дірявий поршню! — чулося з двору над ранок. — Криві цвяхи в голові! Пеньок, на тім'ї тесаний! Биті скельця замість очей! Баняк із тупими обценьками! Коса, дупою клепана! — сварився дідо Стех. — Як зловлю — вуха й дупу надеру так, що поночі світитимуть лучче місяця! — з комина кузні курився чорний дим.

Іван вислизнув з хати, ухопив під ганком майже все, описане в дідових прокляттях: надщерблені обценьки, іржаві цвяхи та важкий молоток. У кущах неподалік була прихована й ненависна "арихметика" з потертою обкладинкою, яку купив батько на "зłodийському ярмарку" в Жашкові.

Іван приставив книгу до стовбура старої яблуні-дички і забивав у неї цвяхи за цвяхом, примовляючи:

— І тоді поганий цар Ірод увігнав цвяхи гострії до рук великомученика Єзекиїля, але стерпів мученик ті тортури... Тоді увігнав він найдовші цвяхи до ніг мученика, але й тоді жодної сльози не скотилося з його очей... — "арихметику" було вже міцно прибито до стовбура, Іван почав смикати її краї обценьками:

— Тоді наказав цар Ірод-язичник: мучте ж тіло його, рвіть, шматуйте! Але й тоді не зрікся великомученик Єзе— кііль християнської віри... — шматки паперу з цифрами й арифметичними задачами лишалися в обценьках, падали, їх підхоплював і ніс вітер, розкидаючи по траві.

1860, Львів

У салоні в підвалі кам'яниці на площі Ринок, де під стелею висів дим, а за круглими столами сиділи розмаїті типи, компанія з шістьох чоловіків грала в карти. Світло падало згори від світильника на довгому шнуркові, що його можна було су вати вверх і вниз залежно від потреби. Через таке світло добре було видно тільки поверхню дубового стола, подряпану й залиту деінде пивом, видно було шкіру потилиць, що просвічувала крізь рідке волосся гравців та їхні руки, що масними пальцями тримали потерті віяла карт. їхні постаті та пози ховалися в тютюновому диму та напівтемряві. Посеред столу поміж кухлів з пивом лежав розхристаний відбій та "банк" із монет та купюр, зовсім невеличкий. Гравці мали червоні м'ясні обличчя торговців середньої руки і вбрані були назагал хоч і не бідно, але одяг на них лежав незграбно, наче піджаки на тюленях. Говорила компанія гучно, особливо пожвавлюючись, коли черговий гравець показував свою карту:

— Ти що, того туза ховав у рукаві?! От холера!

— Та сам не знаю. Десь завалявся, ги-ги!

— Давай тобі рукою в кишенях помішаю, раптом ще є?

— А як ущипнеш за яйця, ги?!

— Ой, чую, хлопці, буде зара бійка! — офіціантка з пишними формами забрала порожні кухлі та з гуркотом поставила натомість повні.

— Та де зараз, моя кицю? — озвався пан із найбільшою потилицею, червоний як рак. — До бійки ще гиркатись та й гиркатись!

— Але ж треба вже готуваця, — всміхнулася вона, змахуючи крихти зі столу. — Чистити пістолі, гострити ножі. Що там ще у вас, чоловіків?

— У нас, прошу пані, тільки пальці! — озвався інший голос. — Але ж тверді!

— То й хвалити Бога, — кинула офіціантка вже упівоберта, анітрохи не знітившись. — Що то за хлоп без пальців?

— От, к.. киця, — хмикнув услід їй пан із великими золотими перстнями, — пальця в рот не клади, — і він, добре обмусоливши, поклав на стіл червову дев'ятку: — Усім троє більше пальців. А де ж їх купиш?

— Я б узяв собі зо три про запас, — гавкнув гравець із найширшою потилицею, — три здоровенні мацаки! — він почав загинати пальці вільної від карт руки: — Одним би тримав свою душу подалі від пекла, другим згрібав би гроші, а третім мацав коханку... Панно Агнешко! — клацнув по дзвонику. — Прошу, зробіть нам музику, бо щось сумно! — офіціантка випірнула із диму й темряви, несучи перед собою великого валика. Із видихом полегшення почепила його до великого апарату, що стояв у кутку і нагадував радше барокову шафу. Агнешка направила голку, відчинила дверця та крутнула великий мідний розтруб у бік компанії — залунала хриплувата мелодія "Двох крейцерів":

Як садив кохасю на ровера
То ковтнула з переляку два крейцери!
Якби-м знав, що та оказія трафиться,
То б пішов в шинок напиться!

Приспів.

Два крейцери, два крейцери.
Сади панну на ровера,
Але грошей не давай.
Бо почуєш: "Прощай!"
Два крейцери хіба гроші? Але шкода!
Взяв за щоки та витрушував до споду!
Та ковтнула дуже глибоко кохася.
Тут мені сокира придалася!

Приспів.

Завернув на лісову дорогу,
Та й відтяв кохасі ліву штивну ногу,
Та крейцерів не знайшов, бідака,
Тільки гавкав зі села старий собака!

Приспів.

Дременув тоді ровером хутко,
Аж злетіла з шиї нова хустка.
Та кохася довго не плакала,
На одній нозі услід скакала.

Приспів.

Поліцай вхопив мене за дупу
Та й запхав на десять літ до цюпи,
А кохася на моїм ровері,
На два крейцери купила сі манелі.

Приспів.

1860, Київ

— К черту все эти бумажки! Что они значат?! — генерал— губернатор південно-західного краю Анненков розкидав навколо щойно принесений стос паперів, від чого м'який килим на підлозі став світлим, мов сніг. Навпроти стовбичив розгублений цензор Беленбеев, у руках якого ще залишилася остання папка. Анненков вихопив із неї один із аркушів та трусив ним перед носом Беленбеева: — Вот этот человек хорош для нас или нет? Можно ему поручить быть винтом империи или он поломается? Будет красть, как все вы крадете? А?! Будет ли верен, негодяй?! — генерал-губернатор викинув аркуш геть. — Не дают ответа бумажки! Все ваши досье — тлен и пыль! — він раптом витягнув із шухляди письмового столу великого старого ще кремнієвого пістоля. — Вот взять какого-нибудь мазепинца, хохломана — можно убить его! — Анненков тицьнув пістолем у чоло цензора. Беленбеев мимоволі замружився. — Но то, что в его голове, эти дрянные мысли его расползаются как червяки! — губернатор згинав вказівного пальця, показуючи, як повзе хробак. — Мы не знаем, куда этот червяк может залезть! В чью голову?! Где он сохраняется? А? — Анненков дивився на свого зігнутого пальця вибалушеним оком, з огидою, але вільною рукою продовжував тримати цензора на прицілі. — Но вот всех, кто начинает поднимать голову, мы теперь посчитаем. И сделаем им награду. Вот! — він кинув пістоля на стіл, скинув мундир, розірвав на грудях сорочку, і під нею Беленбеев побачив у грудях генерал-губернатора позолочені круглі дверцята, на яких був зверху вигравіюваний двоголовий імперський орел.

— Вот дух святой! Российский дух! — Анненков відкрив дверцята, і чиновник з жахом побачив за ними безліч жовтих колішат, які всі цокотіли й рухалися. — Это наивысшая награда! Это великий дар госудяря нашего! — Анненков перехрестився, і Беленбеев автоматично теж. — С ним мы можем быть уверены в человеке! Он наш, в нем наш механизм, верность на колесиках! Его сердце навек с Империей! — Анненков прикрив груди уривками сорочки...

КІНЕЦЬ ОЗНАЙОМЧОГО ФРАГМЕНТУ!